

вловні іконографічно: обчистити з усіх реальних рис життя, як постаравсь се зробити з більш далекими і блідими фігурами Бориса і Гліба. При всіх стилізаційних рисах життя Феодосія містить в собі багато безпосереднього, життєвого, з свого часу і свого окруження. Деякі уступи, як, напр., оповідання про дитячі і молоді літа Феодосія, про його поведження в монастирі — дорогоцінні подробиці сучасного життя, єдині в своїм роді фрагменти.

Такі, напр., образки, розповіджені Нестором з слів ченця Іларіона, що жив з ігуменом в одній келії, «був хитрий писати, і писав всі дні і ночі книги в келії блаженного отця нашого Феодосія, а той співав псалтир на пам'ять і тихо пряв руками вовну або іншу роботу робив». «Часто ходив до «пещниці» [пекарні] і з пекарями веселився духом, місячі тісто і хліби печучи, бо був, як я сказав, кріпкий тілом і сильний, і всіх страждущих учив, підкріпляв і потішав, аби не розслаблялись в ділі своїм» і т. ін. Такі скалочки живої, реальної людини дають настрій оповіданню.

Але все-таки, коли ми тепер знаємо, як над усім сим панували ремінісценції, підходи, способи думання і відчуження візантійських взірців, ми вже не можемо, так як се могли списателі української старовини з-перед півстоліття, як Костомаров, скажیم, брати Несторових образків в цілім за безпосереднє відбиття сучасного українського життя.

Чуда св. Миколая. З кінця XI і початку XII вв. маємо групу писань, присвячених найпопулярнішому з святих — св. Миколаєві Мирлікійському. Можна думати, що котрийсь з наших книжників, зібравши, що далось, з писань про нього, дещо в готових болгарських перекладах, дещо сам переложивши, доповняв потім сей корпус різними власними повістями, списаними на підставі оповідань прочан тощо. Як на можливого такого автора вказувано на печерського постриженця, перед тим скарбника княжого «каженника» Єфрема, що жив в Царгороді за часів Феодосія і там видобув і переклав для нього студійську уставу, а потім був єпископом переяславським, з титулом митрополита. Але ся цікава фігура взагалі мало відома, і авторство його лишається дуже гіпотетичним. Поки що місцеві писання про св. Миколая лишаються анонімними.

Основне житіє св. Миколая давніше рахувалось за оригінальне, але потім викрито його грецький прототип. По нім ідуть грецькі повісті про його чуда, переложені, можливо, в Болгарії, можливо, у нас¹.

¹ Соболевський здогадувався, що було дві серії таких чуд: «менше апокрифічні» були переложені полудневослов'янським перекладчиком і потім тільки справлені східнослов'янським книжником (сі чуда міс-

Оригінальними творами, що доповняли сі переклади, тепер вважаються: слово про перенесення мощей св. Миколая з Мирів лікійських до Барі в Італії, похвала йому і чотири оповідання про чуда: одно сталось в Царгороді за патр. Михайла Керуларія, значить в середині XI в., при бутності там автора оповідання, друге в Царгороді ж за імператора Константина, теж значить в середині чи в другій половині XI в., третє в Києві, традиція прикладала його до часів Мстислава, сина Мономаха (1125—1132) — воно зв'язане з іконою Миколи Мокрого у св. Софії, перед котрою, мовляли, знайшлась дитина, упушена батьками в Дніпро. Четверте, теж київське, зв'язане з одною з київських церков св. Миколи, не має ближчого означення часу.

Слово згадує, що перенесення мощей сталося «въ дни лѣта наша, и въ память нашу... въ тысящное лѣто и 95 отъ въплощенія самого Бога, при цари гречестѣмъ и самодержци Алексѣи Комнинѣ, а въ лѣто русскихъ князѣй, христоролюбиваго и великаго князя нашего Всеволода въ Кіевѣ и благороднаго сина его Володимера въ Черниговѣ». Сю руську дату деякі дослідники вважають допискою до перекладеного грецького тексту, але на се, властиво, нема підстави, і самий зміст слова, що величає перенесення, властиво викрадення мощей св. Миколая італійськими норманнами («въ Барѣ градѣ муруманыстѣ Немечьскыи области»), взагалі не дуже підходять для прирощеного грека (вище одмітив я дуже толерантне становище сього слова до папи і єпископів — іновірність їх ігнорується цілком).

З чуд згадані два царгородські вважаються записаними на Україні, з слів прочан чи самими прочанами, що були в Царгороді в тім часі, як згаданий Єфрем. Щодо київських, нема ніякого сумніву про їх місцеве походження. З них найбільш літературне «чудо з полоненим половчином», котре я тому наводжу ціле в перекладі:

«Був чоловік чесний і розумний в славнім городі Києві, що мав віру велику і любов до св. Миколи. І не знаю, яким чином сидів у нього половчин, цілий рік закований в залізі. Одного ж дня сказав йому християнин: «Доки маеш у мене сидіти? Дай мені викуп і відпушу тебе у твою землю». Той же відрік: «Як мене пустиш, то принесу тобі викуп; поки мене держиш, не маю що тобі дати». Християнин сказав йому: «Дай по собі поруку і пушу тебе». Половчин же відрік: «Сам знаєш, що на Русі ніхто не поручиться за мене». Тоді християнин сказав йому: «Хочеш, дам тебе на поруку св. Миколі?» Той відрік: «Я його не знаю, ані він мене, то як поручиться за мене?» Християнин же

тяться в однім збірнику XII в.), друга ж, «більш апокрифічна», переложена незалежно від першої якимсь русином, і сі дві серії тільки потім злучено до купи, напр., в збірнику троїцькім, з якого їх опублікував арх. Леонід Кавелін в «Памяти. др. письменности».

повів його до церкви, показав йому ікону св. Миколая і спитав: «Хочеш, я дам тебе йому на поруку?» Половчин з радістю відповів: «Хочу, і коли мене пожалуєте, я привезу все, що тобі винен». Бо думав, що віра того чоловіка на Русі до св. Миколи нічого не значить.

Дивно се, братіє, справді, що той не тривожився, пускаючи сього полоненника. Не подумав в серці своїм, принесе йому викуп чи не принесе, але одно мав в умі: поруку св. Миколі, що то не згине. І так з тими словами той чудний муж пустив полонянника; дав йому одержу і всього потрібного на дорогу досить, посадив на свого коня і «обязь» дав, і сказав: «Брате, не збреш, перед ким обіцяв принести викуп або прислати; бо коли збрешеш, то не втечеш руки того, що ручив за тебе». Той же відрік: «Все зроблю, про що кажеш». І сказавши се, поклонивсь і поїхав.

Ідучи ж дорогою, задумав злу гадку в серці своїм, так казав: «Нема розуму, на правду, в сім русині, коли він віддає мене на поруку образіві, на дошці написаному, званому Миколою! Що він може мені зробити? нині ні я вже його не бачу, ні він мене, бо і як же дошка може ходити або їздити? Та якби мене дав на поруку якомусь великому чоловікові, то й того я не боюсь у своїй землі і викупу не дам».

З такими гадками приїхав він у свою землю. Домашні його теж думали, що по-дурному його пушено: не знали сили божої і св. Миколи, безумні скоти, горді своїм марним багатством, і, слухаючи його, казали йому не боятись свого поручника, вважаючи то все за іграшку, і самі, безумні, не журилися сим в своїх іграшках.

Але мало що днів минуло, і з'явився перед ним істинний і неложний, і не загайливий помічник і поборник християнам, святий великий Микола, і спитав: «Чи знаєш мене, друже?» Половчин же одрік: «Не знаю, хто ти еси?» І св. Микола сказав йому: «А чи не я то поручився за тебе, що ти принесеш викуп тому християнинові? що ж ти баршися? от кажу тобі: повези викуп за себе, аби не зробив я тобі біди!» І сказавши се, став невидим. Половчин же подивувався такій появі, але думав, що то нічого, і скоро забув.

Але одного разу сів на коня і поїхав в поле [стен], і з'явивсь перед ним св. Микола. Скинув його з коня і потряс ним, кажучи: «Чи не казав я тобі, нужденниче [кокаянне]: відвези за себе викуп тому християнинові, бо ти мені даний на поруку. Але ти скоро забув, що я тобі сказав. Та ще раз тобі кажу: пожалуй сам себе, відвези за себе викуп, а як забудеш, то побачиш, що тобі від мене буде!» І сказавши се йому, св. Микола був невидим.

Половчин же сів на коня і поїхав додому, маючи в серці повезти скоро викуп, бо від другої появи св. Миколи йому трохи заболіло. Але сплочи багато і живучи як скотина, забув і сим разом, думаючи, що то вже минуло і нічого йому не буде. Як і тепер багато бачимо таких, що й закон божий знають: як прийде хобоба на них або біда велика, то моляться Богові з слізьми і на поміч кличуть попів, ченців і старців, кажуть: «Господіє, помоліться за нас, аби нас Бог для вас помилював! уже не будемо такі, як тепер, інакший обичай заведемо, як Богові любо, бо розуміємо, що даремно колотимося в житті сім». А як за молитву тих, що до них і віру приложили, дасть їм Бог то, тоді забувають, що говорили в біді, як їм полеглихся: обиджають тих, котрих просили молитись; удають, що їх не знають, а на старців і поглянути не хочуть, наче вже безсмертні стали.

Так і сей поганій половчин! Як потряс ним св. Микола, з'явившись перед ним, тоді побоявся. А як минуло кілька день, і він не з'являвся,— тоді він забув! Але кілька день потім були збори їх, князів і вельможів з'їхалося багато, і той половчин приїхав, але як став у зборі [сомнишу] з ними на коні, скинула його з коня невидима божа сила.

Всі дивились і дивувались, а та почала його мучити і товкти ним, примовляючи: «Чи не казав я тобі, нужденниче: вези викуп за себе, аби не було тобі гіршої біди? Той християнин з теплою вірою звернувся до мене і на мене зложив свою турботу, то як я можу його бачити в тій турботі? А ти, безумний варваре, загордивсь, не спам'ятав моєї поруки, не побоявся божого суду, що так скоро прийшов на тебе, ані першої і другої моєї появи!» І далі казав: «Се вже третій раз прихожу, щоб покарати тебе¹ за непослух!»

Страшно, братіє, було бачити його муки. То його кидало головою о землю, то піднімало над землею і ударило о землю. То голова його опинилась між ніг, і при тім невидимо немов батогами била його божа сила, все в одно приказуючи: «Повези за себе викуп тому християнинові!» Всі, що стояли коло нього, повтікали, а він лежав як мертвий. Ті, що його знали, поїхали й оповіли його родові ту муку, що з ним сталася, і вони, приїхавши, забрали його ледве живого.

Багато днів лежав він, не можучи говорити. Потім наче від сну прокинувся і, поївши страви, покріпився і оповів своєму родові все, що сталося: першу і другу появу св. Миколи, кару і слова [при тім]. Ті, нічого не знавши, коли тепер почули, почали гніватись на нього і так відказувати: «Чи був хто такий дурний, як ти? Бачив першу і другу появу ручителя свого і не побоявся, ні нам не сказав! Ми так думали, як ти нам перше казав: «Кому він дав мене на поруку? без ума відданий я Богові руському?» Той їм відказав: «Е, не самому Богові, але «святцеві» його Миколі!» Ті ж сказали: «Коли не Богові їх, то слугі його! Чи не знаєш, який то великий Бог руський і які чуда творить? То й слуги його великі! Не тільки сам діє преславні [діла], але й ті слуги його. Коли від нас буває їм якась біда, то говорять: «За гріхи наші не помагає нам Бог!» Коли б він їм поміг, то ні одного з нас не зісталося би від них! А ти, безумний, не побоявся їх Бога і його святця, отже, бачиш, що собі придбав! Коли не поїдеш тепер з викупом на Русь, то йди від нас і загибай сам один, аби й ми з тобою під кару не попали!»

Половчин же той, почувши від них таке, настрашивсь і, не гаючи нітрохи, велів своїм рабам зібратися і відлучити стадо коней, щоб дати його на викуп, а до того додати мале «стадце», щоб дати за поруку св. Миколі, аби вже його не мучив. Бо був дуже багатий.

І так поїхав скоро на Русь з тими кіннями, не тільки «господинові» своєму пригнав викуп, але й понад то, боячися свого ручителя, нашого поборника, великого помічника, святого Миколи. І як приїхав до Києва, то не поїхав до того двору, де сидів був у свого «господина», а наперед поїхав до церкви св. Миколи, де був даний йому на поруку, і, здалека злізши з коня, прийшов пішо, ведучи за собою те мале стадце коней. Ввійшовши до притвору і побачивши ту ікону св. Миколи, упав на землю і з слізьми говорив: «Не муч мене, господине мій і ручителю, святе божий Миколо! се я вже весь викуп пригнав твому християнинові і тобі дещо трохи за поруку, щоб не гнівався на мене, що я хотів збрехати,—була мені за те біда!» І сказавши се, віддав коней євреєві тої церкви, а сам поїхав до сього «господина», і, пригнавши на двір його більше стадо коней, поклонивсь і сказав: «Се мій викуп, господине, а у ручителя я вже був». І тут розповів йому по ряду все, що сталося.

Християнин же той, почувши се, був дуже тим вражений і дивувався сьому преславному чудові, і, скоро вставши, побіг до церкви св. Миколи і, влавши перед образом його, пролив велико сліз, похваляючи його милосердя.

Так говорив: «Як віддячу тобі, святе Божий, за все, що вчинив

¹ Тут місце в рукопису попсоване.

ти мені, негідному рабові твому? збагатив ти мене твоїми дарами маючи всю широту царства небесного, подаєш нам відти ж дари, а ми тільки се можемо принести тобі навзаєм: дивуємося твоїй ласці, хвалимо твою щедроту, славимо твою поміч!»

І так помолвившись багато в святій церкві, пішов до дому свого. І скликав весь свій рід і плем'я, і другів і сусідів своїх, і казав їм: «Радуймося разом, бо дивну ласку свою показав на мені, убогим, святий Христов Миколай!» І оповів їм по ряду, що зробив половчин. Вони ж, почувши то, як одними устами похвалили його тими словами: «Дивен Бог в святих своїх, творячи чуда через святих своїх». Боголюбивий же муж той спорядив празник на честь св. Миколи, як то робиться на пам'ять [свято] його: з всенощним стоянням і співом. Попів і монахів скликав на обід і нищим милостию вчинив»¹.

Фабула належить, очевидно, XI—XII в., літературне оброблення не виявляє виразних пізніших прикмет.

Паломник Данила ігумена. До початків XII в. належить і популярний твір, котрим досі, властиво, одиноко і виключно репрезентується паломнича література нашої старої доби: «Паломник» Данила — «ігумена Руської землі», як він називає себе в перших рядках твору. По характеру своему се писання також належить до сфери агіографії. Елемент агіографічний вповні переважає над географічним та історичним. А помітне воно передусім своєю широкою і тривкою популярністю, засвідченою масою копій і перерібок: уже з XV століття захавалось п'ять рукописів його, загальне ж число їх доходить до сотні. Дуже цінне воно також з культурно-історичного становища, між іншим, як провідник різного апокрифічного елемента, позбираного в нім Данилом: сим апокрифічним доповненням до канонічної історії Христа, Богородиці, апостолів «Паломник» і завдячав головню свій інтерес. З чисто літературного становища він не більше замітний, як твори Мономаха.

Автор докладно зазначив час своєї подорожі різними подробицями її — за часів держави короля ерусалимського Бальдуїна і його походу на Дамаск, між р. 1106—1108, «во княженіє руськое великаго князя Святополка Изяславича», пом'янув він сучасних князів на Русі, записавши на ектенію в лаврі св. Сави. Дав і деякі інші прояви своєї національної свідомості і свого патріотизму, але взагалі не вважав потрібним дуже займати своїх читачів своєю особою і своїми переживаннями. Його завдання — можливо докладно і деталічно описати пам'ятки і традиції Святої землі на основі власного огляду (автопсії); се він і робить з прецизією Бедекера XII віку, так що його твір має велику ціну для історичної монографії й археології Палестини і, безсумнівно, служив провідником для пізніших пілігримів.

¹ Памятники старинной русской литературы. I. с. 71.

Правдopodobно, з сих мотивів автор, на жаль, опустив всю породож з дому, не згадує нічого, де він жив і де був ігуменом на Русі; тільки з порівнянь Єрдану «з рікою Сновською», добре, видно, йому знайомою, здогадується, що він був з-над Снови в Чернігівщині. Дуже мало згадує він і про свої пригоди та враження в подорожі, взагалі оповідає дуже інформативно, діловито, сухо, не вдаючися в лірику, ні в поезію. Подекуди лише блисне часом промінчик настрою, пережитого почуття, піднесення, радості. Напр., в його оповіданні про Єрусалим:

Святий город Єрусалим в дебрях, наоколо нього гори кам'яні, великі і високі, так що тільки близько до городу прийшовши, можна побачити святий город Єрусалим. Найперше видно дім Давидів, потім трохи пішовши видно Елеонську гору і Святая Святих, і потім весь город видно. Тут єсть гора рівна, на дорозі, коло Єрусалиму, з верстув від нього, на тій горі зсідають люде з коней і пішо входять всі, і християне кланяються святому Воскресенію. Радість буває велика всякому християнинові, побачивши св. город Єрусалим: ніхто не може, щоб не прослізитись, побачивши землю бажану і святі місця, де Христю Бог наш задля нашого спасення походив».

Або в споминах про раювання в хвилях йорданських:

«Йордан ріка тече бисто, береги по тім боці Йордану прекруті, відси лагідні. Вода в нім каламутна і дуже солодка — не наскучить пити ту воду святу, і здорова та вода, хто її п'є: не болить від неї, ні пакості череву. Всім же подобен Йордан ріці Сновській — вшир і вглиб, але тече дуже лукаво і бисто. Болоня має такі, як Снов-ріка. Серед самої купелі (де купаються паломники) глибше від чотирьох сажнів, як я сам випробував, і поміряв, і побродив на другий бік Йордану, і багато походив по берегу тому Йордановому з любов'ю. Вшир Йордан як на устю Снов-ріка. І по сей бік купелі єсть малий лісок, багато дерева по берегу Йордановому превисокого, як верба і подібне, але се не верба. Вище купелі багато по берегу Йордана ніби лози, але се не наша, а інакша, подібна до «ксняжі». І багато тут тростини, і звіра багато тут живе: диких свиней без числа багато, і пардусів много. Єсть і льви по другий бік Йордану, в кам'яних горах, тут і родятьсяся».

Найбільш докладно і літературно описана процедура засвічення святого огню в велику п'ятницю. Наводжу дещо з сього оповідання, дуже голосного в палестинській літературі:

«В велику п'ятницю по вечері витирають Гроб Господень і виливають кандила (лампи) ті, що над Гробом Господнім, наливають до тих кандил «деревляного масла» чистого, без води, самого, вкладають світильні, але не запалюють тих світилень, але полишають ті світильні не запалені, і запечатують Гроб Господень о 2 год. вночі. Тоді ж гасять всі кандила, не тільки ті, котрі там, але по всіх церквах в Єрусалимі. Тоді і я худий пішов у ту велику п'ятницю о 1 годині вдень до князя Балдвіна і поклонивсь йому до землі. Він же, побачивши мене, поклонивсь і попросив ласкаво до себе і рече: «Чого хочеш, ігумене руський?» Бо він мене пізнав добре і любив дуже, бо був чоловік добрий, смирний і німало не гордий. Я ж сказав йому: «Господине княже,

молюсь тобі для Бога і князів руських! Хотів би і я поставити своє кандило над Гробом Господнім за всі князі наші, і за всю Руську землю, і за всіх християн Руської землі». І на те князь сказав мені поставити своє кандило і з охотою післав зі мною свого «луччого мужа» до економа Святого Воскресенія і до того, що держить Гроб Господень. Оба вони: економ і ключар Гроба Господня, сказали мені принести кандило своє з маслом. Я ж поклонивсь їм з радістю великою і, пішовши на торг, купив кандило шкляне велике, і налив масла деревляного, чистого, без води, і приніс до Гроба Господнього — був уже вечір, і я зголосивсь до того ключара і упросив його: він відкрив мені двері Гроба Господнього і сказав мені виступити з каліз (черевиків) і завів мене босого до Гробу Господнього, з тим кандилом, що я ніс своїми грішними руками. І сказав мені поставити кандило на Гробі Господнім, і я поставив своїми грішними руками в ногах, де лежали пречисті ноги Господа нашого Ісуса Христа. В головах стояло кандило грецьке, на грудях поставлене було кандило св. Сави і всіх монастирів. Благодаттю ж божою ті долішні кандила засвітились, а фряжські кандила повішені були вгорі, і від тих кандил ні одно не засвітилось, тільки ті три засвітились.

Другого дня, в велику суботу, в шосту годину дня збираються люде перед церквою Воскресенія Христова, нечисленно многе множество людей з усіх сторін, пришельці і туземці. Від Вавілона, і з Єгипту, і з Антіохії, і з усіх сторін збирається в той день несказанно багато людей і наповняють всі ті місця коло церкви і коло Розп'яття Господнього. Велика тіснота буває тоді в церкві і коло церкви, багато задихаються від того стиску людей, і ті всі люде стоять з свічками незапаленими і чекають відчинення дверей церковних. В середині ж церкви попи з людьми чекають, поки прийде князь Балдвін з дружиною своєю, і тоді відкриваються двері церковні і входять всі люде до церкви, з великим стиском, і наповняють церкву й палату, і скрізь буває повно в церкві, і наоколо Голгофи, і наоколо Кранієвого місця аж доти, де був знайдений Хрест Господень, все буває повно людей. Не говорять нічого іншого, тільки ненастанно кличуть: «Господи помилуй!», і кричать так сильно, що гуде і гремить усе місце те від крику людського. Потоками сльози проливаються тут вірними, навіть закам'янілий серцем тоді може посльозитись. Всяк бо чоловік тоді робить собі докори і споминає свої гріхи і каже до себе: «А може те через мої гріхи не зійде Дух Святий!» І так стоять всі вірні, з слізним і сокрушеним серцем. І сам князь Балдвін стоїть зі страхом і смиренням великим, і сліз джерело проливається з очей його. Також і дружина його стоїть коло нього просто Гробу, коло олтаря великого.

І як була 7 година суботнього дня, пішов князь Балдвін з дому свого до Гроба Господнього з дружиною своєю, і всі босі і піші йдуть з ним. І послав князь на парохію [подвір'я] святого Сави і покликав ігумена з чорноризцями його. І пішов ігумен з братією до Гроба Господнього, і я, худий, пішов з ігуменом тим і з братією. І прийшли ми до князя і поклонились йому всі. Тоді і він поклонивсь ігуменові св. Саві. І велів князь ігуменові св. Сави і мені, худому, з ними підійти до нього ближче, а іншим велів іти перед ним, а дружині сказав іти за ним. І прийшли ми до церкви Воскресенія Христова, до західних дверей, але множество людей заступило церковні двері і не могли ми ввійти до церкви. Тоді князь Балдвін велів своїм воякам розігнати людей силою, і вони зробили як улицю між людьми аж до Гроба Господнього, і так ми змогли пройти. І прийшли ми до східних дверей Гроба Господнього, а князь прийшов за нами і став на місці своїм, по правім боці.

І було коло 8 години дня, почали правовірні попи співати вечірню

на Гробі, на горі, і всі мужі духовні, чорноризці й пустянники, багато прийшло їх. А латина почала по-своєму в великім олтарі верещати. І так під час того співу я стояв і пильно дививсь на двері Гробу. І як почали читати паремії великої суботи, вийшов єпископ з дияконом своїм з великого олтаря, і підійшов до дверей Гробу Господнього, і подививсь через перехрестя дверей, і не побачив світу в Гробі, й вернувся знову до олтаря. Як почали читати 6-у паремію, той єпископ з дияконом знову прийшов до дверей Гробу і не побачив нічого в Гробі Господнім. Тоді всі люде з слізьми закричали: «Кірейсон».

І як минала 9 година дня, почали співати піснь переходну: «Господеві пієм». І несподівано прийшла зі сходу мала туча і стала над непокритим верхом церкви і пустила дощ над святим Гробом, і тоді раптом заблис світ святий в Гробу Господнім, і вийшов блиск того світу, страшний і дуже ясний з того святого Гробу. І єпископ, з чотирма дияконами прийшовши, відчинили двері Гробу Господнього, і єпископ, узявши свічку від князя, ввійшов до Гробу Господнього і запалив насамперед ту свічку від того святого світла і, винісши з Гроба ту свічку, дав її в руку самому князеві. І став князь на місці своїм, тримаючи ту свічку з радістю дуже великою, і ми всі засвітили свої свічки від тої свічки, а від наших свічок всі засвітили свої свічки. Світ же святий не такий як земний огонь, а інакший — поломінь його світиться незвичайно, так як кіновар.

І так всі люде стоять з засвіченими свічками і викрикують всі неустанно, з великою радістю і весело, видівши світ божий святий. Хто не бачив радості того дня, не повірять тим, що оповідають виджене. Але добрі і вірні люде вірять ширі і з насолодою послухають сього оповідання про сю святину і сі святі місця. Мені ж, худому, Бог свідок, і святий Гріб Господень, і вся дружина моя, руські сини, і новгородці та кияне, що трапились тоді: Сідеслав Іванкович, Ярослав Михалкович, Кашкичі два й інших багато».

Письменство історичного характеру. Наша стара історіографія, ведена так часто духовними руками або такими світськими, які стояли вповні під пануванням провідних релігійних ідей епохи, теж так часто зближається до агіографії, що між ними не завжди можна навіть провести скільки-небудь різку межу. Ті, що писали історичні повісті і записки, з яких зложились літописні збірники, дуже часто мали нахил оцінювати події й ситуації передусім з становища інтересів християнізації, церковности, єрархії, уділяти особливу увагу епізодам, особам і обставинам цінним і цікавим спеціально з сього становища. З другого боку, церква і єрархія спішили приодягнути з своєї сторони авреолею святості всіх, хто міг послужити за взірць потомним поколінням своїм прихильним, приятним, лояльним становищем супроти церкви, єрархії, духовенства. Крім цілого ряду князів, єрархів, подвижників, формально зарахованих в число святих, було багато «місцево шанованих» людей, з котрими зв'язувалась пам'ять праведності, святості, побожності — кандидатів на святих. «блаженних», котрі чекали своєї канонізації в будуччині. Тому як, з одного боку, літописець не раз, описуючи діла якого-небудь політичного діяча, не знаходив собі кращого джерела, як яку-небудь «пам'ять

і похвалу» йому як святій і праведній особі, так, з другого — записки, писані прихильною рукою по гарячим слідам діяльності того чи іншого шановного діяча, часто мають тенденцію заховати якраз риси його побожності і праведності, котрі могли б послужити для будучого «прославлення», канонізації сього помершого чи навіть живого ще симпатичного чоловіка. «Владимеръ такъ есть любезнивъ, любовь имѣя к митрополитомъ, и къ епископомъ, паче же черноризецький чинъ любя», — записує ближче нам не звісний Василь, прихильник Мономаха, очевидно, приготавляючи йому добру славу на пізніше. «Святополкъ егда исхожаше или на рать или на ловы, приходяше в монастырь, съ благодареніемъ поклоняя ся святѣй Богородици и гробу Феодосіеву», — посвідчує якийсь не звісний нам сучасник сього князя. Характеристики князів, писані під враженнями їх смерті, оповідання про їх останні хвили життя, передсмертні розмови, завдяки щирому, безпосередньому почуттю, живим, яскравим подробицям, підхопленим реально і відданим вірно, не раз роблять сильніше враження, ніж пізніше надумані оповідання на морально-дидактичні теми агіографічних творів. Секрет лежить в тім, що над сими записками не тяжів так літературний взірць, іконографічний шаблон, який убивав і позбавляв краси не раз дійсно гарні, вдячні з естетичного погляду ситуації й акти, оброблювані під агіографічні взірці.

В сім взагалі секрет краси і експресії нашого історичного письменства, що роблять його чи не найціннішою частиною нашої старої писаної літератури — безпосередній, свіжий подих епохи, життя, що віє місцями з нього, як ніде інде, завдяки його свободі від готових літературних схем і шаблонів, які тяжіли над літературою дидактичною і агіографічною. Наші історичні «повістярі» не мали перед собою моделей, до котрих старались би за всяку ціну піднятись. До нас, як я вже сказав, не перейшло, здається, ні одного твору (принаймні досі не викрито) з властивої історіографії, з штучнішою, прагматичною композицією, з літературною риторикою, з промовама і характеристиками античної історіографії. Приходили головню всесвітні хроніки, механічно компільовані і настільки примітивно зроблені, що вони не могли дати «канона», взірця, під котрий мусили б підтягатись з своїми тубільними подіями і своєю домашньою історіографією наші списателі «временних літ». І дійсно, на протязі трьох століть нашого історичного письменства, що полишили свої документи в тих літописних збірниках, якими ми розпоряджуємо нині, ми знаходимо лише єдиний твір, який претендує на історичний прагматизм і разом —

на літературність вищої, себто риторичної, марки: се галицька повість про «великий мятеж» по смерті Романа, що займає через се зовсім окреме місце.

Що характеризує нашу стару історичну творчість, в її цілості, в нинішнім вигляді, в порівнянні з історичною традицією народів з сильнішою писаною літературою,— се її колективність і анонімність. Ми зовсім не маємо історичних творів окремих і самостійних, а тільки те, що ввійшло в більші історичні збірники чи компіляції, здебільшого сильно проредаговані їх компіляторами. Вони бо старались можливо тісніше зв'язати між собою, уодностайнити і перетопити разом нагромаджений ними матеріал: короткі й ширші річні записки, більші сказання і повісті, чи то взяті в цілості, чи в виривках, документи або літературні пам'ятки, які використовувались для ілюстрації обставин або як рефлексії з приводу описаних подій. Тому той чи інший історичний твір — повість, записка, слово — розмірно рідко заціліли в своїй оригінальній формі; ще рідше ми можемо мати абсолютну певність сеї оригінальності. Майже всюди мусимо рахуватись з можливістю прогалин або вставок, сполучень чи комбінування двох паралельних джерел, часом написаних з різних, навіть навзаєм протилежних становищ. Дуже часто стрічаємо виразні сліди й докази таких деформацій і переробок: часом більш поверхових, коли редактор, скажیم, перемяняє нинішній час оригіналу на час минулий, відповідно змінений перспективі, або першу особу оригіналу на третю особу переповідання. Часом далеко радикальніших, коли, напр., редактор одним слівцем «не» зміняє зміст на зовсім протилежний (як, скажیم, в оповіданні про колишню дань з Новгороду до Києва) або своїми додатками надає цілком відмінне значення первісному текстові (напр., в виводах «Повісті» про початок руського ймення і руської держави).

Бувало не раз і так, що текст переходив через кілька редакторських рук, з одної компіляції до другої, підпадав кількоразовим переробкам і компіляціям, і його первісний вигляд затемнювався іще більше. При тім все, що виявляло автора, час, місце повстання, умисно або й неумисно, в самій процедурі перероблювання, найчастіше стиралось, пропускалось, витравлялось. А коли, через недогляд редакторів, і зіставались сліди колишньої індивідуальності твору, чи то через переочені фрази в першій особі, чи поклики до якихось пропущених уступів, орієнтації географічні («на сій стороні», «на тій стороні» тощо), або навіть полишалось і якесь ім'я (як ім'я Василя в діалозу Василька Ростиславича), то се переважно тільки натяки, які вказують на